

۱۶۸۵۷

مجله	مکتب تسبیح
تاریخ نشر	تابستان ۱۳۴۹
شماره	۴
شماره مسلسل	
محل نشر	قم
زبان	فارسی
نویسنده	محمد خاندان
تعداد صفحات	۱۴ (۱۰۸-۱۲۱) (۱)
موضوع	تسبیح قرآن
سرفصلها	۱- بیدار شدن خط در حجاز ۲- خطوط عجازی ۳- آغاز نزول قرآن ۴- نظایات مفسرین برآمدن نزول قرآن ۵- ایام قدرت ۶- دوره نزول قرآن ۷- کتاب وحی ۸- طرز تفسیر ۹- تعداد کتب وحی ۱۰- تدوین و جمع آوری قرآن ۱۱- دوره اول تدوین قرآن
کیفیت	
ملاحظات	

از دانشمندان محترم :

مهدی حائری تهرانی

سیر قرآن

- ۱- پیدایش اولین خط در حجاز.
- ۲- خطوط حجازی.
- ۳- آغاز نزول قرآن.
- ۴- درپیرامون نزول قرآن.
- ۵- ایام فترت وحی.
- ۶- دوره نزول قرآن.
- ۷- کتاب وحی.
- ۸- طرز نویسندگی.
- ۹- تدوین و جمع آوری قرآن.
- ۱۰- دوره اول تدوین قرآن.
- ۱۱- درپیرامون عدم تحریف قرآن.
- ۱۲- دوره دوم تدوین قرآن.
- ۱۳- اعراب و نقطه گذاری قرآن.
- ۱۴- قرائات قرآن.
- ۱۵- تاریخ علوم قرآن.
- ۱۶- تاریخ تفسیر قرآن در عصر صحابه و تابعین.
- ۱۷- سیر تفسیر.
- ۱۸- ترجمه قرآن بزبانهای اروپایی.

پیدایش اولین خط در حجاز

بعقیده، محققین از مورخین، رسم الخط سرزمین حجاز، در زمان پیغمبر اکرم (ص) کوفی بوده، چونکه «حرب بن عبد الشمس» در مسافر تهائیکه بدیار حیره (۱) و انباز (۲) نموده، کم کم بر اثر معاشرت و آمیزش با آنهار رسم الخطشانرا فرا گرفته، و بدیار خود «حجاز» یارمغان آورده است (۳) آنرا کوفی نامیده اند.

البته در صدر اسلام، جزعده معدودی، بیشتر از نعمت خواندن و نوشتن برخوردار نبودند، حتی در زمانیکه پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله بمدینه تشریف فرما شدند، با سوادان شهر مدینه را بیش از بیست نفر تعیین نمودند، ولی بر اثر ترغیب و تحریص پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله مردم شهر مدینه، کودکان خود را برای فرا گرفتن خواندن و نوشتن آماده ساختند، تا آنجائیکه رسول خدا، اسرای جنگ بدر را که با سواد بودند، امر فرمود، در مقابل فدیه شان، هر يك، ده نفر کودکان شهر مدینه را با سواد نمایند، و بدین طریق عده کثیری با سواد شدند.

خطوط حجازی

خط حجازی، بر دو نوع بوده: یکی خط کوفی که با آن قرآن،

(۱) حیره شهری است در سه کیلومتری کوفه.

(۲) انباز شهری است در قسمت غربی فرات با مسافت سی کیلومتر.

(۳) حیاة اللغة العربیة امین واصف ص ۸۸

و کتیبه‌های مساجد و قصور و نقود را مینوشتند، و تا زمان بنی امیه هم، بدون نقطه و اعراب بوده، و دیگری خط نسخ است؛ که همین خط فعلی قرآن میباشد؛ و با این خط نامه‌ها و دفاتر و دیگر مکتوبات خود را می‌نوشتند (۱)

یکی از مدارک زنده برای اینکه خط در زمان پیغمبر اکرم کوفی بوده، دو نامه است که از پیغمبر بخط کوفی پیدا شده، که یکی از آن دورا برای مقوقس پادشاه قبطی نوشته (۲) و دیگری را برای منذر بن ساری (۳) نامه اول را که یکی از دانشمندان باستان شناس فرانسوی، در بلده اخمیم صعيد مصر کشف کرده، گراور آن در کتاب الوسيط عنانی (۴) با ترجمه عربی آن چاپ و ترجمه فارسی آن باین معنی است:

«بنام خدای بخشنده مهر بان، از عهد بنده خدا و فرستاده او بسوی مقوقس، بزرگ پادشاه قبط، درود بر آنکس که پیوید راه راست را، سپس من ترا میخوانم بآئین اسلام، اسلام بیار تا بی گزند بمانی، خدا پاداش ترا در دوسرای میدهد، پس اگر رو بگردانی، بر تو است گناه مردم قبط، ای اهل کتاب! بیایید بگراییم بسوی کلمه‌ای که یکسان باشد بین ما و شما، و آن اینست که پرستش نکنیم جز خدای بزرگ را، و

۱ - کتاب الوسيط شيخ مصطفى عنانی صفحه ۱۲۲

۲ - اصل نامه در موزه آثار نبوی اسلامبول موجود است که در زمان

سلطان عبدالمجید عنانی متوفی ۱۲۷۸ خریداری شده.

۳ - نامه دوم در کتابخانه و بن بایشخت اطریش موجود است.

۴ - الوسيط صفحه ۱۲۴.

شريك قرار ندهيم براي او چيزي را، و هيچيك از ما ديگري را جز خدای بزرگ، پروردگار ان خود نگيريم. پس اگر رو بگردانند از اين دستور پس بگوئيد گواهی دهید که ما مسلمانيم. محمد فرستاده خدا.

آغاز نزول قرآن

طبق اشعار آیات شریفه قرآنی، ابتداء نزول قرآن در شب قدر بوده و گواه بر آن آیاتی چند است:

۱ - انا انزلناه فی لیلة القدر - ما فرستادیم قرآن را در شب قدر.

۲ - انا انزلناه فی لیلة مبارکه - ما فرستادیم قرآن را در شب مبارکی که مقصود شب قدر است.

۳ - شهر رمضان الذی انزل فيه القرآن؛ هدی للناس وینات من الهدی والفرقان - ماه رمضان ماهی است که در آن قرآن نازل شده و آن قرآن هدایت کننده و راهنمای مردمان است. بیشتر مفسرین بر این عقیده اند که قرآن در شب قدر نازل شده و آیات فوق شاهد بر این معنی میگیرند.

نظریات مفسرین در پیرامون نزول قرآن

آنچه مورد اختلاف نظر مفسرین واقع شده دو قسمت است: اول - آیا اولین آیه‌ای که بر رسول اکرم نازل شده چه آیه‌ای بوده؟ دوم - آیا قرآن در شب قدر بتمامه بر پیغمبر نازل شده یا بمرور زمان

رسالت آنحضرت، بر قلب مبارکش نازل گردیده؛
 در موضوع اول: مشهورین مفسرین، آنستکه اولین آیاتیکه
 بر پیغمبر نازل شده پنج آیه اول سوره علق است، و روایات عامه و
 خاصه هم این نظریه را تأیید میکند، چنانچه از محمد بن یعقوب کلینی
 در اصول کافی از امام جعفر صادق (ع) روایت شده (۱) که آنحضرت
 فرمود: اولین آیه‌ای که از قرآن، بر پیغمبر نازل شده، بسم الله الرحمن
 الرحیم اقرء باسم ربك الذی خلق تا آخر سوره بوده، و آخرین سوره‌ای
 که بر پیغمبر نازل شده سوره اذا جاء نصر الله والفتح است.
 و حدیث دیگر، صدوق از حضرت رضا علیه السلام روایت میکند (۲)
 که آنحضرت فرموده از پدرم شنیدم که پدرش فرمود که اولین سوره‌ای
 که بر پیغمبر نازل شده سوره علق بوده، و آخرین سوره قرآن سوره نصر است.
 مشهور مفسرین عامه هم همین عقیده را اتخاذ کردند، چنانکه ابن ندیم
 در فهرست خود (۳) از محمد بن نعمان بشیر نقل میکند که اولین آیاتیکه
 بر پیغمبر نازل شده، پنج آیه سوره علق است، و بهمین مضمون شیخین
 از عایشه نقل نموده‌اند.

ولی بعضی از مفسرین، بر این عقیده اند، که اولین سوره‌ای
 که بر پیغمبر نازل شده، سوره حمد است، و بعضی گویند: سوره
 المدثر است و این دو قول صغیر است.
 موضوع دوم: در این قسمت سه نظریه ابراز شده:

۱- تفسیر برهان ج ۱ ص ۲۹ ۲- تفسیر برهان ج ۱ ص ۲۹ ۳- فهرست ابن
 ندیم ص ۳۷:

نظریه اول که بیشتر مفسرین عامه و خاصه، بر این عقیده اند آنستکه: قرآن بتمامه، در شب قدر نازل شده، ولی از طرفی آیاتی چند هم، دلالت دارد که پیغمبر، قرآن را بتدریج برای مردم قرائت مینموده، مانند آیه ۳۲ سوره فرقان که ترجمه اش آنستکه کفار گفتند: چرا قرآن بیک مرتبه بر پیغمبر نازل نشد، و بتدریج فرستاده شده، خداوند میفرماید: ما اینچنین قرآن فرستادیم، تا ثابت و قوی کنیم، قلب ترا ای پیغمبر! و با تائی و تدریج بمرور زمان بر تو نازل کردیم که با مهلت باشد.

مفسرین جمع بین این دو قسمت را، باین نحو نموده اند که: قرآن بتمامه در شب قدر نازل شده، ولی در بیت المعمور که آسمان چهارم است، و سپس بمرور زمان، بمقتضیات وقت، جبرئیل بامر پروردگار، آیات قرآن را بر قلب مبارک پیغمبر، نازل نمود.

و این نظریه را روایاتی چند، از عامه و خاصه تأیید مینمایند. از آن جمله از امام جعفر صادق علیه السلام روایت شده، که از آنحضرت سؤال کردند از آیه شریفه شهر رمضان الذی انزل فیہ القرآن (۱) ماه رمضان ماهی است که قرآن در آنماه نازل شده، و حال آنکه قرآن در مدت بیست سال، بر پیغمبر نازل گردیده؛ آنحضرت در جواب فرمود: قرآن در شب قدر بیکمرتبه در بیت المعمور که آسمان چهارم است، نازل شده، و سپس بتدریج در مدت بیست سال، بر پیغمبر نازل گردیده،

(۱) سوره بقره آیه ۱۸۵

چنانچه پیغمبر اکرم فرمود: صحف ابراهیم در اول ماه رمضان، و تورات در ششم
 آتماه^۱، و انجیل در سیزدهم، و زبور در هیجدهم؛ و قرآن در بیست و سوم
 ماه مبارک رمضان نازل شده. (۱)

ملا جلال سیوطی هم که از عامه است در کتاب اتقان خود (۲) از
 مستدرک حاکم، و بیهقی از ابن عباس نقل میکند؛ که قرآن در شب قدر
 یکمرتبه در آسمان دنیا نازل شده، و سپس در مدت بیست سال بتدریج
 بر پیغمبر نازل گردیده.

علامه بزرگوار حضرت استاد طباطبائی مدظله در تفسیر المیزان
 خود (۳) این نظریه را بنحو جامعتر و دلپذیرتری، با استفاده از آیاتی چند
 تأیید مینماید، باین نحو که میگوید: قرآن دو مرتبه بر پیغمبر اکرم
 نازل شده: یکمرتبه بنحو کلی و اجمال، و یکمرتبه بطور تفصیل و آیه بآیه،
 مرتبه اول در شب قدر و مرتبه دوم در مدت رسالت بمقتضای زمان بوده است.
 چنانچه آیاتی چند هم گواه این مدعا است، از آن جمله سوره هود
 آیه ۲۰ کتاب احکمت آیاته ثم فصلت من لدن حکم خبیر، قرآن کتابی
 است که محکم شد آیات آن؛ پس تفصیل داده میشود از نزدیک و در کار
 حکیم آگاه، و همچنین در سوره اعراف آیه ۵۲: و لقد جئناهم بکتاب
 فصلناه علی علم، بتحقیق آوردیم برای ایشان کتابی را که تفصیل
 دادیم آنرا با علم و همچنین در سوره واقعه آیه ۸۰: انه لقرآن کریم

۱- تفسیر صافی ص ۱۵. نقل از کافی.

۲- اتقان سیوطی صفحه ۴۱.

۳- ج ۲ ص ۱۲.

فی کتاب مکتون لایمسه الا الله مطهرون تنزیل من رب العالمین «
البته این قرآنی است بزرگوار، در کتابی که پوشیده است از نظرها،
که لوح محفوظ است، مس نمیکنند آن را مگر پاکان، این قرآن فرو
فرستاده شده از طرف پروردگار جهانیان.

این سه آیه دلالت دارد بر اینکه قرآن دو مرتبه نازل شده: یکمرتبه بطور
اجمال و کلی و یکمرتبه بطور تفصیل و بیان، و جمع بین آیاتی که اشعار
دارد یکمرتبه قرآن در شب قدر نازل شد و هم آیاتی که دلالت دارد
بتدریج نازل شده؛ باین نحو میشود که شب قدر قرآن بطور اجمال و کلی
نازل شده، و در مدت رسالت پیغمبر اکرم بطور تفصیل و آیه بآیه.

اما نظریه دوم که فخر رازی هم باین عقیده است، آنستکه قرآن
در مدت بیست سال نازل شده، باین نحو که در هر سال، شب قدر، آن مقداری از
قرآن بر پیغمبر نازل میشد، که مقدر بود در آنسال آن آیات قرآن برای
مردم گفته شود.

و نظریه سوم آنستکه، ابتداء نزول قرآن در شب قدر بوده
ولی بقیه قرآن بمرور زمان، در مدت رسالت پیغمبر اکرم نازل شده و
بعض قرآن هم، قرآن گفته میشود و این دو قول ضعیف است.

ایام فترت وحی

مشهورترین مفسرین آنستکه بعد از نزول سوره علق؛ قرآن تا مدت
سه سال بر پیغمبر اکرم نازل نگردید، و این مدت را زمان فترت وحی
مینامند، و بعد از آن، در مدت بیست سال قرآن بتدریج بر پیغمبر اکرم

نازل گردید، باین نحو که بعضی سوره‌های کوچک مانند سوره حمد و اخلاص و کونثر، تبت و نصر، یکمرتبه نازل شده و بقیه قرآن آیه بآیه یا چند آیه باهم، و تاده آیه، بایکدیگر نازل گردیده است.

دوره نزول قرآن

دوره نزول قرآن بدو قسمت مهم تقسیم میشود: یکی دوره قبل از هجرت و دیگری دوره بعد از هجرت.

دوره اول دوازده سال و پنج ماه و سیزده روز طول کشید و بمناسبت آنکه پیغمبر در این مدت در مکه بوده، این آیات و سوره را مکی خوانند، و در حدود دوسوم قرآن مکی میباشد.

دوره دوم، دوره بعد از هجرت است، که از اول هجرت تا آخر عمر پیغمبر اکرم طول کشیده و آیات و سوری را که در این ایام بر پیغمبر نازل شده؛ مدنی نامند و در حدود یک سوم قرآن مدنی میباشد.

کتاب وحی

کتاب وحی کسانی را گویند، که ملتزم بنوشتن و ضبط آیات و سوره قرآنی بوده اند؛ هر زمان که جبرئیل از طرف خداوند، آیه یا سوره‌ئی بر پیغمبر نازل مینمود، آنحضرت فوراً کتاب وحی، و دیگر اصحاب خود را حاضر نموده، و برای آنها قرائت مینمودند، آنانکه باسواد بودند، مینوشتند و آنانکه ازسواد بهره نداشتند، بخاطر خود سپرده، و آنرا حفظ مینمودند، و هر کدام خود را موظف میدانستند، که بافرااد قیله و راستیگان و دوستان و آشنایان خود بیاموزند، و باین نحو قرآن

درین مردم منتشر شده و هزاران نفر مقید بودند، قرآن را بخاطر خود سپرده و حفظ نمایند، و بدین طریق حافظین قرآن رو بتزاید بودند.

طرز نوین سندی

کتاب وحی قرآن را بخط کوفی؛ که معمول آن زمان بوده و شرح آن گذشت، بدون اعراب و نقطه گذاری، مینوشتند، ولی چون در آن موقع هنوز صنعت کاغذ رواج پیدا نکرده و بسرزمین حجاز نیامده بود؛ قرآن را بر روی پوست یا استخوان حیوانات و یا بر گاو پوست تنه درختان مینوشتند (۱)

تعداد کتاب وحی

در تعداد کتاب وحی اختلاف است، بخاری از قتاده روایت کرده که کتاب وحی چهار نفر بودند، سیوطی در اتقان از ابی داود روایت کرده که پنج نفر بودند، بیهقی از شعبی نقل نموده که شش نفر بودند این ندیم در فهرست (۲) آنرا هفت تن شمرده است، باین نامها:

۱- علی ایطالب رضی الله عنه ۲- سعد بن عبید ۳- ابودرداء ۴- معاذ بن جبل
۵- زید بن ثابت ۶- ابی بن کعب ۷- عبید بن معاویه و تا چهل و سه نفر هم کتاب وحی را نام برده اند، ولی آنچه را که مورد اتفاق عامه و خاصه است و در آن اختلافی نیست، چهار تن اند: اول آنها علی بن ایطالب است که بزرگترین شخصیت کتاب وحی بوده و در همه موقع با پیغمبر اکرم (ص) بوده، چه در سفر و چه در حضر، و از پیغمبر جدا نشده، مگر در دو موقع که از طرف پیغمبر اکرم مأموریت پیدا نمود،

(۱) تاریخ تمدن جزئی زیدان ج ۳- ص ۸۳.

(۲) فهرست ابن ندیم ص ۴۱

یکی در غزوة تبوک و یکی در مأموریتی که از طرف آنحضرت بسفر یمن پیدا کرده بود ، دوم زید بن ثابت ؛ سوم معاذ بن جبل ، چهارم ابی بن کعب .

تدوین و جمع آوری قرآن

قرآن در دو دوره جمع آوری و تدوین گردید : یکی در زمان خلافت ابو بکر و یکی در زمان خلافت عثمان ، و علت آنکه در زمان پیغمبر اکرم جمع آوری و تدوین نشد آن بود ، که وحی الهی بتدریج بر پیغمبر اکرم نازل میشد ، و نزول آیات الهی بر حسب اقتضای زمان و پیش آمد ، تا آخرین ساعت حیات پیغمبر اکرم ادامه داشت ، و هیچوقت وحی منقطع نمیگردید ؛ که پیغمبر اکرم دستور جمع آوری و تدوین قرآن را دهد ، ولی بعد از پیغمبر که وحی منقطع گردید ، واحکام و حدود الهی پیاپیان رسید ، و ممکن بود قرآن بتمامه در یکجا جمع آوری گردد ، امیر المؤمنین علیه السلام بنا بر وصیت پیغمبر اکرم ، مأمور جمع آوری قرآن شد .

و عامه و خاصه در کتابهای خود اولین جمع آوری قرآن را بدست امیر المؤمنین علیه السلام روایت کرده اند ، چنانچه علیه السلام مسعود عیاشی در تفسیر خود روایت کرده که امیر المؤمنین علیه السلام فرمود : پیغمبر اکرم بمن وصیت کرده که بعد از فراغ از غسل و دفن او از خانه بیرون نشوم ، مگر آنکه قرآن را جمع آوری نموده و تدوین کنم .

و همچنین ابن ندیم در کتاب فهرست خود (۱) از حسن بن عباس ، و سیوطی در اتقان ، و ابونعیم در حلیة الا ولیاء که هر سه از عامه اند روایت کرده اند، که امیر المؤمنین قسم یاد فرمود ، که عبا و ردا بر دوش نیافکنم ، و از خانه خارج نشوم ، مگر آنکه قرآن را جمع آوری نموده ، و در یکجا قرار دهم ، و آنحضرت پس از سه روز که از خانه بیرون آمد، قرآن را جمع آوری کرده بود .

باز ابن ندیم (۲) گوید که این اولین مصحفی بود که در اسلام جمع آوری شده است ، و گوید : من مقداری از آن مصحف را که بخط علی نوشته شده بود ، در نزد ابی بعلی حمزة الحسینی دیدم ، که بارث در نزد اولاد امام حسن باقی بود ، و اکنون هم قرآنی بخط مبارک امیر المؤمنین علیه السلام بخط کوفی روی پوست آهونوشته شده ، که بتصدیق شیخ بهاء الدین منسوب بحضرت امیر است ، و در کتابخانه آستانه قدس رضوی موجود و این بنده هم زیارت کرده ام .

دوره اول تدوین قرآن

علت آنکه در زمان ابوبکر ، قرآن جمع آوری گردید ، آن بود که مسیلمه کذاب که در او آخر زندگانی پیغمبر اکرم ، ادعای پیغمبری مینمود ، بعد از رحلت پیغمبر اکرم کارش بالا گرفته ، تا آنجائی که ابوبکر مجبور شد ، برای سرکوبی و از بین بردن او لشکری از صحابه رسول خدا که عده زیادی از آنها ، حافظین قرآن بودند ، بطرف یمامه گسیل دهد ،

۱- فهرست ابن ندیم ص ۴۱ .

۲- ابن ندیم مستوفی ۳۷۷ است .

در این جنگ تا مسلمین فتح و فیروزی نصیبشان گردید یکہزار و دو سست نفر از مسلمین کشته شدند کہ ہفتصد نفر آنها از حافظین قرآن بودند (۱).
 و چون عدہ کثیری از حافظین قرآن در این جنگ کشته شدہ بودند و خوف آن میرفت ، کہ خطر اختلاف قرآن ، درین مردم ، شیوع پیدا کند ، عمر بابو بکر کہ ریاست مسلمین را در دست داشت ، پیشنہاد نمود کہ لازم است قرآن جمع آوری گردد ، ابتدا ، ابو بکر این پیشنہاد را نپذیرفت ولی چون بعداً بمصلحت آن ، واقف گردید دستور داد بریاست زید بن ثابت کہ از کتاب وحی بود ، با همکاری بعض از کتاب وحی قرآن را جمع آوری کردہ ، دتدرین نمایند .

البتہ ابو بکر و عمرو زید بن ثابت میدانستند ، کہ امیر المؤمنین ہمیشہ در سفر و حضر ، بایغمبر اکرم بودہ ، و هیچ آیبہئی نبودہ کہ آنحضرت آنرا از حفظ نداشتہ و بیاننوشته باشد ، و بوسیلت پیغمبر آنحضرت قرآن را جمع آوری نمودہ ، و آمادہ دارد ، مع ا لوصف علت چہ بود کہ وقتی علی مصحف جمع آوری شدہ خود را در جامہئی قرار دادہ برای آن جمعیت آورد کہ طبق آن تدوین نمایند ، زید بن ثابت بہ پیروی از منویات ابو بکر ؛ مصحف جمع آوری شدہ علی را نپذیرفت ؛ علی رضی اللہ عنہ ہم با قلبی مملو از تائیر و تأسف ، قرآن خود را بیخانہ برگردانید ، و بنا بر وصیت پیغمبر ہم نمیخو است ، اختلاف کلمہ بین مسلمین واقع شود ، لذا اصراری نداشت کہ قرآن خود را بین مردم منتشر ساختہ ، بلکہ در مقابل عمل آنها سکوت کردہ و رد ننمود .

۱ - تاریخ جرجی زیدان ج ۳ صفحہ ۸۴ .

البته اختلاف اساسی بین مصحف علی علیه السلام و مصحف زید بن ثابت از جهت خود آیات و اصل قرآن در میان نبوده ، والا علی علیه السلام در يك چنین موقع حساس که در قوانین الهی تغییر داده شود خاموش نمی نشست ، بلکه اختلاف این دو مصحف را در اسلوب و ترتیب آیات و سور قرآنی گفته اند ، باین معنی که زید بن ثابت باذوق و سلیقه خود قرآن را بر خلاف آن ترتیبی که بر پیغمبر نازل شده ، جمع آوری کرده ، و سور بزرگ را بر سور کوچک مقدم داشته ، خواه سور بزرگ مکی بوده یا مدنی باشد ، و ملاک تقدم و تاخر سور را بزرگی و کوچکی میدانسته ، ولی قرآنی که حضرت امیر علیه السلام جمع آوری نموده ، یکی از مزایای آن بوده که بهمان ترتیبی که بر پیغمبر اکرم نازل شده ؛ و برای مردم قرائت کرده بود جمع آوری فرموده بود ، لذا اول قرآن علی سورۀ علق است و بهمین ترتیب ، آیات و سور مکی را قبل از آیات و سور مدنی قرار داده است . ولی آنچه مسلم است آنستکه در اصل قرآن از جهت زیادی و نقیصه آیات و سور قرآنی تصرفی نشده و هیچگونه تحریفی رنج نداده است .

بقیه در شماره آئینده